

УМАНСЬКИЙ ДЕНДРОЛОГІЧНИЙ ПАРК “СОФІЇВКА” НАН УКРАЇНИ – ІСТОРИЧНИЙ ПАМ’ЯТНИК САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА ТА НАУКОВА УСТАНОВА

І. С. КОСЕНКО

Дендрологічний парк “Софіївка” НАН України
Україна, Черкаська обл., 20300–319 Умань, вул. Київська, 12а

Наведено історичні відомості та дані стосовно колекції широковідомого дендрологічного парку “Софіївка” НАН України. Висвітлено основні напрямки наукових досліджень і перспективи подальшого розвитку дендропарку.

Дендрологічний парк “Софіївка” НАН України (м. Умань Черкаської обл.) широко відомий далеко за межами України як одне з найвидатніших творінь світового садово-паркового мистецтва кінця XVII – першої половини XIX ст. Він стоїть в одному ряду з шедеврами паркобудівництва Європи, до яких належать: сад Бальбі у Флоренції (Італія), парк Сан-Сусі у Потсдамі (Німеччина) і палацовий парк у Версалі (Франція) [1]. Його географічні координати: 48°46′ північної широти і 30°14′ східної довготи за Грінвічем. Висота над рівнем моря в різних місцях парку коливається від 170 до 216 м. Площа парку 158 га.

Дендропарк розташований на гранітному базоліті мезогматичного характеру. Граніт залягає на глибині 20–40 м і більше, але в балках і руслах річок місцями виходить на поверхню, утворюючи мальовничі скелі. Головною ґрунтоутворювальною породою є лес і сучасні алювіально-делювіальні відкладення днищ балок та долин, а в окремих місцях граніт. Територія парку займає долину р. Кам’янка, яка пересікає парк в південно-західному напрямку, а також долину і міжбалочне плато Грекової балки і балки

Звіринець, що межують з долиною Кам’янки з правого боку. В період будівництва парку русло р. Кам’янка перекрили греблею і було створено каскад з трьох ставків загальною площею близько 30 га, який став новим елементом рельєфу і сильно вплинув на мікроклімат і процеси новоутворень.

Клімат району помірний, м’який. Середня річна температура, за довгостроковими спостереженнями, становить 10,1 °С. Сума температур за період з температурою вище 10 °С – 2500–2800 °С. Середня температура самого теплого місяця, липня, дорівнює 19,7 °С, максимальна – 38 °С. Середня температура найбільш холодного місяця, січня, становить –4,4 °С, а мінімальна зареєстрована температура була –37 °С. Річна кількість опадів коливається від 339 до 949 мм і в середньому дорівнює 512 мм. Ґрунт промерзає взимку до 75–80 см, в окремі зими – до 120 см. Сніговий покрив утворюється з середини грудня, тримається близько 120 днів, товщина його в середньому досягає 15–18 см. Взимку часто бувають відлиги, коли температура підвищується до 9–12 °С, тому сніговий покрив нестійкий. Ґрунт повністю розмерзається, як правило, в третій

декаді березня. Рано восени, у вересні, і пізньої весни, в травні, на ґрунті трапляються приморозки.

Ґрунти на території парку різні і представлені реградованими чорноземами, темно-сірими лісовими опідзоленими ґрунтами, темно-сірими слабозмитими лесовими ґрунтами, лучно-болотистими ґрунтами і ґрунтами початкової стадії ґрунтоутворення.

Географічні, кліматичні та орографічні умови парку, який знаходиться з ботанічної точки зору в зоні правобережної частини західного Лісостепу Середньодніпровського району флори СНД, створюють умови для успішного росту численних видів рослин лісового, лучного, степового, прибережного, болотяного та водного місцезростання.

Аналіз ботанічного складу рослин парку і особливостей ґрунту показав, що парк був закладений на місці колишнього природного лісу, який місцеві мешканці вирубали задовго до початку його будівництва. В західній частині парку росте дуб, вік якого понад 300 років, в підліску наявні типові дібровні трав'янисті рослини. В безпосередній близькості від Умані є природні ліси, представлені типовими для цієї частини Лісостепу грабовими дібровами.

За більш як 200-літню історію існування "Софіївки" чітко прослідковуються п'ять окремих періодів її будівництва, розвитку, утримання і утвердження як наукової установи України [2–8].

Перший період: 1796–1832 рр. Парк був власністю Потоцьких. З початку будівництва названий "Софіївка" на честь дружини графа Станіслава Щенсного Потоцького красуні гречанки Софії. Автором монографічного і архітектурного проекту парку був польський офіцер артилерії Людвік Християн Метцель. За його безпосереднього керівництва побудовано Верхній і Нижній ставки, всі шлюзи, фонтани, джерела і водоспади, острів Анти-Цирцеї, підземну р. Стікс, мости, гроти, Єлисейські поля, обеліск "Розбита колона", дорожньо-алеюну систему, встановлено статуї. Там, де нині стоїть павільйон Флори, був побудований Сільський павільйон (1820 р.), а на майданчику Бельведер стояла кругла дерев'яна альтанка.

Другий період: 1832–1859 рр. У 1832 р. парк, як і всю власність Потоцьких, було конфісковано і передано Київській державній палаті, а з 1836 р. підпорядковано управлінню військових поселень. В літературі з'являється назва парку "Царицин сад", хоч офіційних документів про його перейменування немає. Протягом цього часу парк зазнає значних змін порівняно з тим, що зробив в ньому Л.Метцель з самого початку. В 1833 р. нарізається вул. Садова, яка зв'язує парк з містом, у 1838 р. розширюється і викладається бруківкою Головна алея, одночасно вода виводиться з центру парку до Головного входу. В 1844 р. тут будуються дві башти в готичному стилі, у 1841 р. встановлюється альтанка "Грибок" та Китайська альтанка. У 1842–1845 рр. за проектом архітектора Раппонета будується павільйон Флори на місці раніше знесеного сільського павільйону. У 1843–1845 рр. на острові Анти-Цирцеї будується Рожевий павільйон. Протягом цього часу з парку видаляються бюст Т. Костюшка та скульптура Ю.Понятовського. Після відвідання парку в 1847 р. царем Миколою I, протягом 1850–1852 рр. перебудовують за проектом А.І.Штакеншнейдера вхідні башти, павільйони Флори і Рожевий. На терасі Муз завалюють грот Аполлона і встановлюють обеліск "Орел".

Третій період: 1859–1929 рр. 30 березня 1859 р. царським указом парк передається Головному училищу садівництва, яке переводиться з Одеси до Умані. Продовжує називатись Царициним садом, хоча за указом царя сад має офіційну назву "Уманський сад Головного училища садівництва". В.В.Пашкевич заклав так званий Англійський парк. Проводяться рубки догляду та санітарні рубки. Парк занепадає.

Четвертий період: 1929–1955 рр. Постановою Раднаркому УРСР за № 26/630 від 18.05.29 р. "Софіївка" (яка з 1923 р. дістала назву "Сад III Інтернаціоналу") оголошується заповідником. Оранжерея, парники і, відповідно, частина території парку залишається в підпорядкуванні Уманського сільськогосподарського інституту (нині Уманська сільськогосподарська академія). Парку надається самостійний статус і він аж до 1955 р. пе-

репідпорядковується кілька разів різним відомствам, таким, як Наркомпрос, Наркомзем, Управлінню по заповідниках, Управлінню у справах архітектури, які були створені при Раді народних комісарів УРСР. У 1945 р. встановлено повну назву парку "Уманський державний заповідник "Софіївка". У 1946 р. Рада Міністрів УРСР прийняла спеціальну постанову "Про відновлення і благоустрій Уманського державного заповідника "Софіївка". На ремонт і реставрацію парку виділяється 1 млн крб. У 1948 р. затверджується генеральний план відновлення і розвитку заповідника "Софіївка". У 1949 р. створюється декоративний розсадник на площі 20 га. Активно проводяться ремонт і реставрація малих архітектурних форм, дорожньо-алеїної системи, скульптур парку, інвентаризація деревних і чагарникових порід, з'являються наукові праці, присвячені парку, його дендрофлорі, скульптурі, малим архітектурним формам тощо. В цей же період втрачено оригінали мармурових скульптур Аполона Бельведерського, Венери купальниці, Меркурія, з яких залишилися копії в органічному склі, а статуя Амура, як і бюст С.Трембецького, безслідно зникла, хоча пізніше знайдено мармурові крильця від статуї Амура, які нині знаходяться в музеї.

П'ятий період: з 1955 р. по даний час. 26 вересня 1955 р. дендрозаповідник "Софіївка" згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР за № 1184 переводиться в систему Академії наук УРСР і підпорядковується Центральному республіканському ботанічному саду АН УРСР.

З 21 січня 1991 р. "Софіївці" надається статус самостійної наукової установи Національної академії наук України. За цей період проводяться значні роботи з реставрації об'єктів парку і їх відновлення, розширення території. Так, у 1958 р. рішенням Черкаської обласної Ради "Софіївці" відведено 6,19 га землі за рахунок Уманського міськкомунгоспу та 9,5 га за рахунок Уманського сільськогосподарського інституту. Протягом цього періоду багато зроблено для подальшого вивчення історії створення "Софіївки", становлення її як наукової установи, яка покликана на науково обґрунтованій основі про-

водити роботи, спрямовані на збереження парку, відновлення його історичної достовірності. В парку поновлено і навіть збільшено штат працівників порівняно з 1836 р., коли тут проводились найбільші за обсягом роботи. У 1972 р. до "Софіївки" приєднується територія площею 5,1 га, яка раніше належала військовій частині. В цей час у парку всі дерев'яні східці замінюються на гранітні, при цьому порушується цілісність партерного амфітеатру як паркової композиції, оскільки замість серпантинних доріжок його по центру пересікають гранітні східці від фонтана "Семиструйка" до оранжерей сільськогосподарського інституту. Проводиться капітальний ремонт Рожевого павільйону з заміною гранітного фундаменту. На Головному вході замість дерев'яної огорожі на цегельних стовпчиках будується ажурна металева огорожа з гранітними колонами. На Головній алеї за проектом Є. Лопушинської в 1974 р. створюється джерело "Срібні струмки". У ці ж роки асфальтується бруківка парку від Головних воріт до воріт Уманського сільськогосподарського інституту. При цьому ліквідується кругла клумба, яка була перед павільйоном Флори. Від мосту на острів Анти-Цирцеї до дамби по вул. Інтернаціональній прокладається благоустроєна алея з водовипусками, гранітними сходами.

Однак найбільш значні реставраційні, ремонтні та відновлювальні роботи в "Софіївці" проведені після стихійного лиха 1980 р., коли за чотири місяці було реставровано понад 50 об'єктів. За період з 1980 по 1993 р. за проектом Є. Лопушинської благоустроєно Мертве озеро, побудовано альтанку "Грибок". Починаючи з 1980 р., освоюється територія колишньої військової частини площею 5,1 га, де організується адміністративно-господарча зона парку. Тут практично заново відбудовується 25 гаражів для автомобілів, тракторів і старовинних карет, які закупляються в Польщі. Капітально ремонтується пункт технічного обслуговування техніки, добудовується невеликий лабораторний корпус з кімнатами для приїжджих. На території колишніх складів боєприпасів, де під час війни німцями був влаштований госпіталь для радянських військовополонених,

побудовано бібліотеку з читальним залом, їдальню для робітників і службовців з кімнатою відпочинку, зал засідань на 90 місць, складські приміщення, газифіковану котельню, водонапірну башту, куди подається вода зі свердловини, пробуреної в західній частині парку. Побудовано пилораму, столярний цех, приміщення для утримання коней, овець, птиці. З території парку за період з 1980 по 1996 р. відселено 25 сімей і поліпшено житлові умови 8 сімей. Нині на території парку і розсадника загальною площею 158 га не проживає жодна сім'я, що створює ідеальні умови для дотримання заповідного режиму парку, який з 1993 р. охороняється підрозділом міліції з 7 осіб.

На території розсадника побудовано котельню, яку 1996 р. газифіковано, теплицю площею 0,4 га, підвал для збереження саджанців площею 180 м² з надбудованим півтораповерховим приміщенням, де розташовані всі служби і побутові кімнати цього підрозділу. Окрім того побудовано туманотворювальну установку для вкорінення живців, контейнерний майданчик, водонапірну башту з власною свердловиною та водонасосну станцію на березі Красноставського ставка, звідки подається вода для поливу.

За проведену в ці роки роботу адміністрація "Софіївки" в 1995 р. нагороджена медаллю, дипломом та пам'ятною табличкою міжнародної неурядової організації Європа-Ностра, яка зі 160 заявок на конкурс за краще збереження, відновлення і реставрацію пам'яток історії, культури, архітектурних споруд і природних ландшафтів відзначила 30, з них 6 – медалями, дипломами та пам'ятними табличками.

На виконання розпорядження Президента України за № 26/93-рп від 10 березня 1993 р. та постанови Кабінету Міністрів за № 456 від 16 червня 1993 р. "Про заходи щодо підготовки та відзначення 200-річчя заснування дендрологічного парку "Софіївка" Академії наук" Київським інститутом "Укрінжпроект" розробляється проект Генерального плану благоустрою, відновлення і розширення парку. Будується нова міська водонасосна станція замість знесеної біля Головних воріт. Проводиться повна реконструкція зони Го-

ловного входу з вул. Садової разом з мостом через р. Кам'янка та блоком обслуговування туристів, що створюється на базі колишнього ресторану "Дружба", який рішенням сесії міської ради народних депутатів в 1995 р. передається на баланс "Софіївки". По тальвегу Грекової балки у відповідності з оригіналом карти "Софіївки" за 1855 р. відбудовуються три ставки. Тут влаштовується дорожньо-алейна система, що зв'язує Головний вхід з зоною обслуговування туристів, яка будується протягом 1995–1996 рр. по вул. Київській і включає в себе два одноступінних будинки з касами, квітковим магазином, кімнатою для екскурсиводів і міліції, кафе. З архітектурної точки зору вони відтворюють елементи, характерні для гроту Фетіди. В цій зоні будується стоянка для автобусів та автомашин загальною кількістю понад 100 од., побудовано підземний туалет, каналізаційну станцію, фонтан зі зворотним водопостачанням.

Маршрут туристів від Вхідної зони з вул. Київської до Головного входу пролягає практично по новій частині парку, яка побудована за ці роки відповідно до вимог Флорентійської хартії з метою збереження історичної частини парку. Тут створено ідеальні умови для поглибленої наукової роботи з інтродукованими деревними та чагарниковими рослинами, чого не можна було робити в його історичній експозиційній зоні. Тут же будується науково-лабораторний корпус площею 5000 м², в якому в майбутньому можна розмістити український інститут дендрології, що забезпечить науковий підхід до збереження унікальної «Софіївки» та інших парків держави для майбутніх поколінь.

На виконання вищезгаданої постанови уряду проводиться реставрація мосту в Темпейській долині, композиції "Чортів міст", підземної річки Стікс та Амстердамського шлюзу. Відновлюється паромна переправа до острова Анти-Цирцеї та серпантинова доріжка на Партерному амфітеатрі, який зазнає корінних змін, починаючи від демонтажу гранітних східців і пересадки сорокарічних туй, ялівців, шовковиць, що насаджувалися тут впродовж останніх років.

Реставруються всі скульптури та бюсти. Вилівається з бронзи і встановлюється скульптура триголового орла на обеліску, реставрується грот Діани, з дамби Верхнього ставу зносяться телефонні стовпи з дротами, по всьому маршруту встановлюються лавочки, такі, які стояли тут до революції 1917 р.

Ми подали коротку історію створення самого парку, далі спробуємо поновити хід історичних подій, які сприяли його перетворенню в науково-дослідну установу НАН України, осередок інтродукції рослинних ресурсів в Правобережному Лісостепу України, центр популяризації садово-паркового мистецтва та природоохоронних знань серед широких верств населення.

На початку будівництва парку і в подальшому основну увагу, як бачимо з його історії, звертали на створення архітектурних і гідротехнічних споруд і формування дорожньо-алеїної системи. Основа паркових насаджень була закладена в 1796–1812 рр. Посадки велись швидкими темпами, в основному з використанням деревних порід лісового типу місцевого походження. Вже весною 1799 р. Л.Метцель повідомив С.Потоцькому, що посадка місцевих рослин закінчена. Посадки ж екзотичних рослин продовжувались головним чином в Темпейській долині, на Єлисейських полях і біля гроту Фетіди. Рідкісні екзотичні рослини привозили за великі гроші в Умань через Одесу з Азії, а також з Італії та Криму. Так, в одному з рапортів Л.Метцеля господарю парку С.Потоцькому повідомлялось про посіви в парку насіння кримського горіха, горобини та білої акації. В поемі С.Трембецького [9, 10] згадується, що поряд з відомими всім нам деревами є гості з Антиподів, Атласу і Лівану. В першому путівнику по парку, виданому у Вільно в 1843 р. Сильвестром Гроза [11], названі деякі деревні породи, які росли тоді в "Софіївці": верба, ялина, груша, береза, тополя, липа, плодові дерева, троянди. Говориться також про багатство квітів, які прикрашали окремі ділянки і висаджувались у вазах: олеандри, китайські рози, гвоздики та ін. Заслуговує на увагу повідомлення С.Грози і про те, що Л.Метцелю у садівництві допомагав німець Олива. Останній, ма-

буть, працював у "Софіївці" і після від'їзду Метцеля у Варшаву в 1812 р., продовжував жити в Умані, листувався з Метцелем і помер тут 1827 р. Більш докладні відомості про рослинний світ "Софіївки" знаходимо в путівнику по парку Т.Темері [12]. При описі "Софіївки" він повідомляє про дві старі груші і десятку верб, які збереглися з часу, що передував будівництву парку, чудові берези, масиви великих тополь, в'язів і численні посадки місцевих лісових дерев, зроблені Метцелем на підвищених місцях. Особливо відмічено дорогоцінний подарунок, який зробив С.Потоцький тим, що переселив сюди перших родоначальників італійської тополі, які впродовж 50 років дали мільйони дерев цього типу і поширилися звідси по всій країні. Тут Т.Темері не зовсім точний, тому що цей вид тополі ріс у маєтку Потоцьких у Тульчині задовго до початку будівництва "Софіївки".

Розповідаючи про оранжереї "Софіївки", які були побудовані ще Потоцьким, Т.Темері описує чудовий партер, розбитий вздовж теплиць, намальований квітами усіх сортів. Серед оранжерейних рослин названо пальми, фігові дерева та цитрусові, вкриті плодами, запашні ананаси. Цікаво те, що більша частина оранжерейних рослин у літній період використовувалась для прикрашення парку. Південні рослини вміло розставлялися по всьому саду. Так, наприклад, біля сходів амфітеатру, прикрашеного екзотичними рослинами, зокрема агавами, розміщувався апельсиновий масив, на березі струмочка красувалися казуарина хвощелиста і магнолія великоквіткова.

Далі Т.Темері наводить дані відомого на той час ботаніка А.Андржєвського про рослини, зібрані у "Софіївці".

"...Ботанічні багатства "Софіївки" заслуговують згадки. Під час хазяйнування Потоцьких оранжереї були розділені між "Софіївкою" та Тульчином, який як резиденція графа завжди повинен був мати деяку перевагу. Зате "Софіївка" перевищувала його рослинами і особливо екзотичними деревами. Дивуєшся, спостерігаючи великі платани, чудові гледичії, що піднімаються над усіма іншими деревами на березі струмочка, який протікає долиною, починаючи від гроту

Фетіди до місця, де він щезає під масою скель, зробивши багато вигинів. Дві чудові веймутові сосни (*Pinus strobus* L.) затінують меланхолічну місцевість Єлисейських полів. Американський глід, павії, каштани, плакучі ясени, туї, ялини, акації, рокитник то групами, то окремо чарують зір і полоняють красою своєї форми. Тюльпанне дерево, колись чудове, тепер поновлюється із свого кореня і заслуговує згадки. Всі ці чудові дерева належать до періоду заснування саду. Багато інших, які б могли збільшити розмір цього списку, загинуло під час зими 1829 року, однак тепер ці втрати поновлюються з надмірою. Колекція рідкісних рослин зростає безперервно. Партер сяє всім, що є найціннішого і найновішого серед квітів. Гледичія горріда, яка росте на березі річки, як і казуарина еквізетоліста і магнолія великоквіткова із оранжереї дивної краси і величі.

Та хіба можна перерахувати всі екзоти та всі багатства, які зібрані в прекрасній "Софіївці". Це склало б цілий том каталогу і не в цьому моя ціль. Географічне положення Умані дає їй перевагу перед всією Правобережною Україною, яку назвали країною пшениці або Єгиптом Росії. Однак ці багатства і плодючі землі не є голим степом. Землі Уманщини вкриті чудовими лісами. Клен гостролистий, ясен звичайний, багато видів в'язів, вільхи, липи, граба і інших складають ці ліси. Дуба там також є в достатній кількості і він сам дібровами займає багато миль. В самому центрі прерій, які називають тут степами, і в цих великих лісах зустрічається багата рослинність, де сконцентровані рослини Східної Європи, Криму, Сибіру. Яке багате поле для ботаніків! Багато з них, відвідавши згадані місця, привезли з собою багаті колекції, про які дізнався вчений світ. Також і на території "Софіївки" розкривається вся різноманітність місцевості, вся повнота рослинного світу. Відкриті місця там є степом, масиви дерев, хоча й посаджені штучно, нічим не відрізняються від природних лісів. Нарешті скелі, які створюють найбільшу красу "Софіївки", слугують ілюстрованими журналами для мохів та лишайників і ховають масу рослин, які люблять тінисту прохолоду граніту, поверхня якого вкрита заячою капустою та іншими рослинами" [13].

Незважаючи на оптимістичний висновок А.Андржівського про те, що "...колекція рідкісних рослин росте безперервно, і немає можливості перерахувати ті рідкості і всі скарби флори, які містить прекрасна Софіївка...", вже до 50-х років минулого століття стан рослин в парку значно погіршився. Про це свідчить стаття про "Софіївку" Ф.Базинера [14], опублікована в 1851 р. в журналі Міністерства державного майна, де зазначалось, що уманський сад не може похвалитися багатством рослин. Базинер називає окремі види рослин, які ростуть в парку: павловнія імператорська, іудине дерево, каштан їстівний, катальпа бузколиста, гібіскус сирійський, в'яз плакучий, сосна Веймутова, ялівець козацький, ялина канадська, платан східний, клен гостролистий, липа широколиста, гледичія звичайна, ясен манний, айлант залозчастий, сумах оленерогий, сосна звичайна, тополя біла, верба вавилонська. При цьому повідомляється, що дерева ці погано розміщені і знаходяться здебільшого в зовсім відкритих місцях або в глушині, серед густого лісу, де їх важко помітити, а тюльпанне дерево, яке вирізняється своїм гарним ростом, загинуло два роки тому від зимових морозів.

Разом з тим підкреслюється невтомна турбота старшого начальства і старання садівника Штейгера щодо покращання стану насаджень парку, повідомляється про створення на схилах перед оранжереями кольорового партеру і виноградника, будівництво нових теплиць, досліди з розмноження хвойних порід і посадки нових екзотичних рослин. Наводяться цікаві дані про оранжерейні рослини, згадуються великі лимонні дерева, дуже гарні ананаси, яких щорічно вирощується до 3 тис. штук, персики, виноград, абрикоси, фуксії, юстиції, пеларгонії, банани, кактуси, мирти, пасифлори, троянди, канни, кальціолярії, цинерарії, ахіноменес, рододендрон понтійський, азалія індійська, камелія японська, тютюн сизий, суничне дерево, замія страхітлива, цикас, абутилон, агпантус, традесканція.

У 1859 р. парк "Софіївка" передано Головному училищу садівництва, переведеному в Умань з Одеси. Воно повинно було слугува-

ти базою для підготовки садівників і проведення наукових робіт. У перші ж роки було побудовано учбові та житлові приміщення, проведено посадки плодових і декоративних розсадників, садів, закладено городи та парники, побудовано нові оранжереї та теплиці для тропічних і субтропічних рослин [15]. До цього періоду належать перші наукові публікації про флору Уманщини відомих ботаніків А.Андржєєвського [16], Роговича [17] та Гольца [18], який описав 390 видів рослин, знайдених поблизу Умані. З 1882 по 1886 р. рослинність Уманщини вивчав відомий ботанік Й.Пачоський. Він зібрав великий гербарій, одна частина якого мала 700 видів рослин і зберігалась в Уманському училищі землеробства і садівництва, а друга, яка налічувала 1100 екз., була передана в розпорядження Київського товариства природознавців [13]. Результати своїх досліджень Й.Пачоський опублікував 1886 р. в записках Київського товариства природознавців. У праці наводиться список 1062 видів рослин і 20 видів і родів грибів. Список включає як дикорослі, так і культивовані рослини із зазначенням місця зростання. Для "Софіївки" наведено 140 видів дерев і кущів, з них 92 види екзотів, в числі яких 83 види листяних і 9 видів хвойних рослин з поміткою "і деякі інші".

З 1885 по 1892 р. в училищі працював викладачем ботаніки та садівництва В.В.Пашкевич. Під його керівництвом у 1890–1891 рр. на території парку був закладений арборетум, надалі відомий як Англійський парк [19].

У 1891 р. головним садівничим парку був призначений Ю.Р.Ланцкий, який до цього працював під керівництвом В.В.Пашкевича доглядачем саду. З 1894 р. доглядачем був К.Карабетов, а його помічниками – М.Гродзінський, Л.Казарінов і Ф.Фогель. Цікаво, що Ю.Ланцкий, К.Карабетов і М.Гродзінський були вихованцями Уманського училища землеробства і садівництва. В подальшому, в 1903–1907 рр., Ю.Ланцкий став завідувачем парку. В цей період проводились великі роботи з розширення колекції плодових та декоративних рослин і вирощування посадкового матеріалу на розсадниках для посадок в парку і для продажу. В "Каталозі дерев і

кущів Уманського Царициного саду", який був виданий 1905 р. [2], покупцям пропонуються живці та саджанці 646 сортів фруктових порід 16 видів, 430 видів декоративних дерев, кущів та ліан і 9 видів підщеп.

У 1927 р. у "Трудах сільськогосподарської ботаніки" було опубліковано повідомлення Уманського сільськогосподарського технікуму "Деревні та чагарникові породи парку III Інтернаціоналу (кол. Софіївка) б. Умані", де дається короткий опис парку та наводиться список рослин, складений завідувачем парку С.Бонецьким [20]. У статті зазначається, що в "Софіївці" на той час зростало 494 види, форми та сорти деревних декоративних рослин, у тому числі 5 видів і 54 сорти троянд, 46 видів і форм хвойних рослин і 389 видів і форм листяних дерев та кущів. Крім того, в оранжереях і теплицях вирощувалось 500 найменувань рослин, а у відкритому ґрунті – 300 інших квіткових рослин. Таким чином, незважаючи на великі труднощі, асортимент декоративних рослин парку не тільки зберігся, а й значно поповнився порівняно з 1905 р.

Відмічаючи загальний незадовільний стан насаджень, архітектурних і гідротехнічних споруд парку, автор статті (на жаль, прізвища інших співавторів невідомі) поставив питання про доцільність виділення 100 тис. карбованців на поновлення парку і запропонував оголосити його заповідним ботанічним садом.

У 1929 р. Уманський сільськогосподарський технікум було реорганізовано в сільськогосподарський інститут, а парк "Софіївка" оголошено державним заповідником і виділено у самостійну установу. У 1932, 1936, 1940 рр. О.Л.Липою в парку проводилася інвентаризація рослин. Зберігся також чорновий список рослин англійського парку, складений науковим співробітником М.М.Шкваруком у 1939 р.

Німецько-фашистські окупанти завдали парку в 1941–1944 рр. великої шкоди. Були зруйновані архітектурні та гідротехнічні споруди і скульптури, знищені або загинули через відсутність догляду колекції рослин. Відразу ж після визволення Умані, за рішенням Уманського міськвиконкому від 10 березня

1944 р., дендрозаповідник "Софіївка" поновив свою діяльність. Почалася велика напружена робота з відновлення парку, який був зруйнований війною. За архівними даними, після війни в парку збереглося лише 180 видів і форм деревних і кущових рослин.

Велике значення для проведення робіт з відновлення насаджень парку в той період мали праці О.Л.Липи [7], І.А.Косаревського [4], в яких є докладний опис рослинності, ландшафтів та архітектурних споруд парку. Друкуються списки насіння, які пропонує для обміну дендропарк [21, 22].

З переходом парку в 1955 р. до Академії наук УРСР почався новий етап його розвитку. Дендропарк став не тільки інтродукційним центром на Черкащині і чудовим місцем культурної та просвітянської роботи, а й провідною науково-дослідною установою в Україні з питань реконструкції старовинних парків країни і ландшафтної архітектури. Проводиться науково-дослідна робота щодо поновлення і покращання паркових композицій, активізується діяльність з інтродукції рослин, розширюється територія парку. Вже в 1960 р. асортимент насаджень був значно збільшений, в той час у парку зростає 520 видів і форм рослин [6]. У 1973 р. на базі дендропарку почав функціонувати відділ репродуктивної біології рослин Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР. З 1991 р. дендропарк став самостійним науковим закладом АН України і визначним центром інтродукції та акліматизації рослин на півдні Правобережного Лісостепу України.

Аналіз ботанічного складу насаджень показав, що асортимент рослин, які є в парку, відзначається великою різноманітністю. За станом на 1998 р. у парку росте 2143 види, форми і сорти місцевих та інтродукованих рослин, з яких понад 1000 найменувань становлять деревні рослини. Характерною особливістю насаджень парку є те, що більшість видів дерев і кущів досягли віку плодоношення. Здатність інтродуцентів до плодоношення в нових для них умовах зростання є основний показник при оцінці їх перспективності, а насінневе розмноження – головний, а для деяких видів і єдиний спосіб репродукції.

В результаті проведених досліджень складено список основних плодоносних дерев і кущів "Софіївки". Всі ці рослини ми рекомендуємо для широкого використання в паркобудівництві та озелененні у південній частині Правобережного Лісостепу України [23]. В кількісному відношенні в парку переважають види місцевої флори. Вони добре ростуть і розвиваються, плодоносять, утворюють насіння та успішно поновлюються самосівом або ж вегетативним шляхом. Багато дерев у віці 100–200 років (окремі екземпляри дубів мають трьохсотлітній вік) досягли максимальних розмірів, дивують своєю величиною, добрим розвитком і могутніми стовбурами, які піднімаються на 30-метрову висоту. Це дуб звичайний, ясен звичайний, граб звичайний, клени гостролистий та польовий, тополя біла, осика, в'язи шорсткий та гладенький, верба біла, липа серцелиста, сосна звичайна, вільха чорна, груша звичайна – німі свідки всієї історії "Софіївки", її цінність і окраса. В підліску і на узліссях серед кущів домінують бруслини бородавчата і європейська, гордовина, свидина кров'яно-червона, шипшини собача, щитконосна, іржиста, терен, часто зустрічаються яблуня лісова, жостер проносний. В невеликій кількості є рідкісні види, занесені у Червону книгу (клокочка пірчаста, бруслина карликова та ін.). Слід зазначити, що з 211 видів дерев і чагарників, які ростуть в Середньодніпровському районі, в "Софіївці" є 88, вивчення перспективності введення в парк інших 123 видів повинно стати предметом подальших досліджень.

Інтродуковані деревні рослини складають більшу частину асортименту насаджень. Вони ростуть практично в усіх частинах парку, але в основному сконцентровані на невеликих ділянках (Англійський парк, маточник на Грибку, маточник на Дубинці, арборетум на розсаднику, Третій став).

Щодо хвойних порід, то вони поки що відіграють, на жаль, незначну роль в композиційному відношенні. Є лише 11 видів хвойних порід, кількість яких перевищує 100 екземплярів (ялівці віргінський, козацький, звичайний, модрина європейська, ялини звичайна, колюча, канадська; сосни звичай-

на, чорна, Веймутова та туя західна). Інші види і форми представлені невеликою кількістю екземплярів. Багато з них потрібно розмножувати для поповнення насаджень парку. В першу чергу до таких видів належать ялиці одноколірна і бальзамічна, псевдотсуга Мензиса, тсуга канадська, тиси далекосхідний і ягідний, болотний кипарис, кипарисовик горохоплодий, мікробіота перехреснопарна, широкогілочник східний, метасеквоя розсіченошищечна, декоративні форми ялин, туї та ялівців. За останні роки було мобілізовано понад 50 нових видів, форм та сортів хвойних порід.

В "Софіївці" росте понад 20 рідкісних видів інтродукованих деревних рослин, занесених у Червону книгу. З них найперспективніші для вирощування в нашій зоні далекосхідні види – абрикос маньчжурський, береза Шмідта, дикий виноград пристінний, мікробіота перехреснопарна, горіх айлантолистий, тис далекосхідний, гінго дволопате; кавказькі види – ліщина ведмежа і самшит вічнозелений; східноазіатські види – широкогілочник східний, абрикос звичайний, середньоазіатська яблуня Недзвецького; європейські види – виноград лісовий, ялівець козацький, бузок угорський, тис ягідний. Окремі рідкісні види мають промислове значення. В першу чергу це ліщина ведмежа, біологією введення її в культуру в "Софіївці" почали займатись з 1960 р. [24]. Це дерево, яке заввишки досягає 28 м і 90 см в діаметрі, живе до 300 років. Завдяки високим декоративним якостям – стрункому стовбуру, густій темно-зеленій широкопірамідальній кроні, великим листкам, які рано розпускаються, ліщина ведмежа є чудовою рослиною для алейних та вуличних насаджень як у вигляді солітерів, так і в групах. У природних умовах вона росте на Балканському півострові, Кавказі, у Північному Ірані. Занесена в Червону книгу. В "Софіївку" інтродукована в 1888 р. На маточниках та експозиційних ділянках парку росте близько 2500 плодоносних дерев. Тут проводять збір насіння ліщини ведмежої. Плодоносить вона практично щороку з чергуванням врожайного року з менш врожайним. У врожайні роки заготовляють до 700 кг горіхів. Ми вперше застосу-

вали в 1984 р. посів ліщини ведмежої ранньої осені інтактним насінням, що забезпечує 100%-у схожість. З цього часу на дослідно-виробничому розсаднику дендропарку щороку вирощують понад 10 тис. сіянців цього цінного дерева [24].

З 1986 р. ми розпочали монографічне вивчення роду ліщина (*Corylus* L.) в Україні. Внаслідок нашого монографічного дослідження з метою визначення можливості культивування і господарського використання його видів в Україні вивчено філогенез роду та окремих його видів, біологічні й екологічні особливості, проаналізовано наслідки інтродукції в Україні та господарського використання в культурі, визначено шляхи й методи подальшої інтродукції в Україну нових видів роду, розроблено рекомендації з охорони малопоширених видів і цінних форм.

Аналіз палеоботанічних даних щодо поширення видів роду *Corylus* від часу його зародження у рослинному світі Землі й до наших днів свідчить, що найбільшого розвитку рід *Corylus* досяг у неогені, охопивши сучасну північну помірну та арктичну зони. Нинішній ареал даного роду є рештками великого ареалу роду *Corylus* в неогені.

Нині існує два центри формоутворення роду *Corylus*, у яких зосереджено найбільше видів. Один центр – у Малій Азії, де поширені *C. avellana* L., *C. maxima* Mill., *C. pontica* C. Koch., *C. colurna* L.; другий – у Східній Азії, де зосереджені *C. heterophylla* Fisch., *C. manshurica* Maxim., *C. breviflora* Kom., *C. sieboldiana* Blume., *C. forox* Wall.

Сучасний ареал єдиного у природній флорі України виду *Corylus* – *C. avellana* L. остаточно сформувався в пізньому голоцені антропогенного періоду і залишився таким без змін до наших часів.

Сучасний екологічний ареал роду *Corylus* окреслюється такими параметрами: свіжі, сирі та вологі відносно багаті та багаті ґрунти, іноді сухі багаті ґрунти. Види роду щодо вологості ґрунту – мезофіти, щодо світла – відносні геліофіти.

Інтродукція видів *Corylus* на території сучасної України розпочалася ще в античні часи грецькими, а в середні віки – генуезькими та венеціанськими колоністами в Кри-

му. У XVII–XVIII ст. з початком будівництва ландшафтних парків у лісостеповій зоні інтродукція видів *Corylus* набула більших масштабів, а з появою у XIX ст. ботанічних садів інтродукція видів *Corylus* ще більше інтенсифікувалася. Нині в Україні інтродуковано всі відомі в роді *Corylus* види з Північної Європи, Північної Америки, Центральної та Східної Азії. Встановлено, що життєвою формою більшості видів є кущ. Із 18 відомих нині видів роду лише у 5 видів (*C. colurna*, *C. chinensis*, *C. colurna*, *C. ferox* та *C. iberica*) життєвою формою є дерево, при цьому більшість авторів, які займалися дослідженням цього роду, вважають, що описана *C. iberica* є синонімом *C. colurna*.

Відомі дані про хромосомні числа у видів *Corylus* свідчать, що поліплоїдні процеси у роді *Corylus* не відзначаються інтенсивністю. За морфологічними ознаками види *Corylus* можна віднести до таких, що досить чітко відрізняються один від одного, і це дає можливість без зусиль визначати види.

Внаслідок вивчення ритмів росту й розвитку інтродукованих в Україні видів *Corylus* нами встановлено, що глибокий спокій у видів *Corylus* настає відразу після закінчення вегетації і триває в середньому 65–115 днів залежно від виду. Найкоротший глибокий спокій у аборигенної *C. avellana* L. (65 днів), найдовший – у японської *C. sieboldiana* (115 днів).

Веgetація видів *Corylus* в Україні триває 170–221 день, решту 195–144 дні рослини перебувають у стані глибокого та вимушеного спокою.

Веgetація у видів *Corylus*, на відміну від багатьох покритонасінних видів деревних рослин, розпочинається з цвітіння, яке настає задовго до стійкого переходу температури повітря через +5 °C. Набухання ж листових бруньок розпочинається майже одночасно з початком масового цвітіння, коли сума ефективних температур вище +5 °C досягне вже 89–109 °C.

Майже одночасно з розпусканням бруньок починається лінійний ріст пагонів у довжину, який триває залежно від виду 114–137 днів. У більшості видів він завершується в кінці серпня, коли сума ефективних температур досягає 2200–2300 °C. Найкоротший

період росту у північноамериканської *C. americana* (114 днів) і східноазійської *C. heterophylla* (115 днів), найдовший – у південноєвропейської *C. maxima* (134 дні) та японської *C. sieboldiana* (137 днів).

Найінтенсивніший ріст у віці 10–15 років. Різна інтенсивність росту у висоту є видовою ознакою, набутою в процесі філогенезу.

Репродуктивну здатність рослини видів *Corylus* мають у віці від 3 до 16 років. Найраніше вона настає у східноазійської *C. heterophylla* (3–4 роки), найпізніше – у південноєвропейської *C. maxima* (15–16 років).

Найефективнішим способом розповсюдження насіння при природному поновленні видів *Corylus* є автобарохорний – шляхом вільного падіння під впливом сили тяжіння. Цей спосіб є головний у стратегії розмноження виду, оскільки сприяє утворенню популяції шляхом закріплення сходів поблизу материнських особин. Деякі інтродуковані в Україні види *Corylus* поновлюються самотійно. Це *C. maxima*, *C. heterophylla*, *C. manshurica*, *C. colurna*.

Життєздатність насіння інтродукованих в Україні видів *Corylus* зберігається не більше 2 років, навіть за умови зберігання його у герметично закритому посуді й при температурі повітря не вище +5 °C. Тому насіння слід негайно висівати восени після збирання або ж навесні після стратифікації. Весняні посіви нестратифікованим насінням сходів практично не дають. При осінньому посіві насіння, не очищене від пліски, має більшу ґрунтову схожість.

Види *Corylus* поновлюються також вегетативно. У культурі це має істотне значення в декоративному садівництві. Основними способами вегетативного розмноження в культурі є укорінення живців, відсадки та щеплення.

Нашими лабораторними та польовими дослідженнями встановлено, що в умовах України всі види *Corylus* є достатньо посухостійкі, тому їхня посухостійкість не є проблемою для культури. За тепловивагливістю всі види *Corylus* ми розділили на дві групи:

1. Мезокалеофіли, або помірні теплолюби, – види з субтропиків, які витримують протягом нетривалого часу помірно низьку (до –15 °C) температуру. До цієї групи від-

несено середземноморсько-кавказькі види (*C. maxima*, *C. pontica*, *C. colchica*, *C. imeretica*, *C. iberica*), центральноазіатські (*C. ferox*, *C. tibetica*, *C. chinensis*), японські (*C. sieboldiana*), північноамериканські (*C. californica*).

2. Фригідорезистентні, або холодостійкі, види – види з помірної зони, які тривалий час витримують низьку температуру. Це європейські (*C. avellana*), балкано-кавказькі (*C. colurna*), східноазіатські (*C. heterophylla*, *C. mandshurica*, *C. brevitiba*), північноамериканські (*C. americana*, *C. cornuta*).

За стійкістю до коливань температури повітря взимку всі види *Corylus* розподілено на дві групи:

1. Мезостенотермні види, які витримують невеликі коливання температури повітря взимку. До цієї групи віднесено всі мезокалефіли роду *Corylus*.

2. Евритермні види, які витримують значні коливання температури повітря взимку. До цієї групи віднесено всі фригідорезистентні види *Corylus*.

За своїм впливом на фізико-хімічні властивості ґрунту види *Corylus* майже не поступаються таким визнаним ґрунтополіпшувачим видам, як *Acer platanoides* L. та *Quercus robur* L., отже, є екологічно корисні для еда топів. Внаслідок досліджень інтродукованих в Україні видів *Corylus* та умов їх культивування визначено культивгенні ареали цих видів і на цій основі проаналізовано наслідки культивування видів *Corylus* в окремих фізико-географічних зонах України. Встановлено, що культура видів *Corylus* з Північної Європи у всіх фізико-географічних зонах України цілком успішна, а тому перспективна.

Культура малоазіатської *C. pontica* поки що відома лише в Лісостепу України і дала успішні наслідки. Культура східноазіатських видів *Corylus* успішно пройшла випробування у всіх фізико-географічних зонах України. Щодо північноамериканських видів *Corylus*, то незважаючи на обмежене поширення їх у культурі, успішність їх культивування у всіх фізико-географічних зонах України дає підстави для рекомендації цих видів у широку культуру. Отже, використання всіх видів *Corylus* в культурі в Україні можливе на всій її території, оскільки не лімітується кліматичними умовами.

Культивовані в Україні види *Corylus* використовуються у трьох галузях народного господарства: лісовому господарстві, декоративному садівництві та озелененні населених місць, у плодівництві.

У лісовому господарстві в лісових культурах досить широко використовується аборигенна *C. avellana* як підлісок для головних порід. Обмежено поки що використовується інтродукована *C. colurna* – для одержання фанерної деревини та створення горіхоплідних плантацій. *C. avellana* рекомендована як підлісок у всіх схемах змішування порід при створенні лісових культур у суборових, складно-суборових та дібровних типах лісу.

У декоративному садівництві та озелененні населених місць України використовуються всі інтродуковані в Україні види *Corylus*, а особливо їхні декоративні форми. Вони є одні з кращих деревних рослин для вказаних цілей. У плодівництві в Україні види *Corylus* широко використовуються як джерело поживних і смачних горіхів, гарні смакові якості яких стали причиною культивування видів *Corylus* в античні часи. В Україні культурні сорти *Corylus*, відомі під назвою фундуки, культивують здебільшого на півдні країни та в Закарпатті.

Наслідки наших досліджень плантацій фундуків дають підставу для висновку про можливість культури фундуків на всій території лісостепової зони аж до межі з Українським Поліссям.

На підставі порівняльного аналізу природних умов природних ареалів видів *Corylus* і території України методом зіставлення коефіцієнтів зволоження клімату визначено кліматичні аналоги в Україні і місцях природного зростання видів *Corylus* у Північній Америці та Азії та визначено флористичну спільність флор цих районів України на родовому й видовому рівнях. Внаслідок цих досліджень визначено види *Corylus*, культура яких буде найуспішнішою у конкретних фізико-географічних зонах України.

Проведено оцінку успішності акліматизації окремих видів *Corylus* методом акліматизаційних чисел. Найбільше значення акліматизаційного числа отримано для *C. colurna* (100), *C. heterophylla* (95), *C. manshurica*

(95), *C. maxima* (93), *C. americana* (90), що свідчить про повну акліматизацію цих видів в Україні. Добре акліматизувалися *C. cornuta* (80), задовільно – *C. pontica* (68).

Хоча види *Corylus* не належать до рідкісних і зникаючих, але серед інтродукованих в Україні є рідкісні для України. Це *C. chinensis*, *C. tibetica*, які нещодавно з'явилися поки що в єдиному місці в Україні – у дендропарку “Софіївка” НАН України (Умань Черкаської обл.). З інших інтродукованих слід зазначити майже 200-літні дерева *C. colurna* в деяких парках України. У лісах України іноді зустрічаються старі куці аборигенної *C. avellana*, незвично великих розмірів. У ландшафтних парках трапляються мало поширені декоративні форми видів *Corylus*. Все це слід ретельно охороняти як цінний генофонд роду *Corylus*.

Такі основні наслідки наших досліджень роду *Corylus* в Україні.

Іншою рідкісною рослиною, яку масово вирощують у “Софіївці”, є ялівець козацький. Він розмножується в установці штучного туману щорічно десятками тисяч штук, широко використовується в озелененні. Цей вид хвойних рослин інтродукований в парку ще в середині минулого століття [14].

З цікавих рослин в парку є також інші високодекоративні форми дерев і кущів. Нерідко ці форми представлені невеликою кількістю екземплярів і потребують збереження і розмноження. В першу чергу до них належать лузізіанія трилопатева “Махрова”, клен гостролистий “Шведлера”, явір “Пурпуrolистий”, гірकोкаштан звичайний “Баумана”, гіркокаштан звичайний “Пірамідальний”, гіркокаштан павія “Рожевий”, гіркокаштан павія “Жовтий”, вільха сіра “Розсіченолиста”, барбарис звичайний “Пурпуrolистий”, граб звичайний “Пірамідальний”, ліщина звичайна “М'ясочервона”, л. з. “Плакуча”, л. з. “Скручена”, л. з. “Золотиста”, л. з. “Розсіченолиста”, л. велика “Пурпуrolиста”, кизильник горизонтальний “Вільсона”, глід колючий “Махровий червоний”, дейція шорстка “Кандіссіма”, дейція шорстка “Махрова”, бук лісовий “Круглолистий”, бук лісовий “Пурпуrolистий”, ясен звичайний “Кучерявий”, ясен звичайний “Однолистий”, ясен звичай-

ний “Плакучий”, жимолость козолиста “Пізня”, шовковиця біла “Плакуча”, шовковиця біла “Куляста”, дуб звичайний “Плакучий”, дуб звичайний “Пірамідальний”, робінія звичайна “Однолиста”, робінія звичайна “Деке-нея”, липа європейська “Виноградолиста” і багато інших. Ці форми необхідно розмножувати і використовувати в ландшафтних композиціях, які створюються в новій західній частині парку.

Двовіковий досвід інтродукції рослин у “Софіївці” показав, що окремі види інтродуцентів виявилися мало перспективними для вирощування в парку через невідповідні ґрунтово-кліматичні умови. Так, від масових посадок широкогілочника східного залишилися лише окремі екземпляри, повністю випали фісташки справжня і туполиста, різні види мигдалю, принсеція китайська, чекалкин горіх, аралія маньчжурська, платан східний та інші, сильно пошкоджуються в суворі зими каштан їстівний, дуб пильчаторозсічений, маклюра оранжева, карія пекан, жимолость японська. Зовсім не підходять умови парку для вересу, журавлини, що пов'язано в першу чергу з фізичним і хімічним складом ґрунтів. Причиною невдачі інтродукції окремих видів може бути і невірний вибір місця посадки, вплив навколишньої рослинності. Так, завершилася невдачею в 60-ті роки посадка ялини звичайної під покривом старих насаджень, у той час як на відкритих місцях ялина росте дуже добре. Взагалі посадка рослин замість тих, що випадають в старих масивах, мало перспективна, більш доцільна у випадку необхідності повна заміна куртин.

Крім паркових насаджень в “Софіївці” є інтродукційний і дослідно-виробничий розсадники, а також маточники насінневого і вегетативного розмноження рослин, які знаходяться на окремій ділянці площею 20 га за межею основного паркового масиву. Тут побудована і функціонує установка штучного туману і теплиця для розмноження рослин. На цих розсадниках є колекція садових троянд, у якій налічується понад 300 сортів, колекція шипшин (понад 75 видів і форм), зібрані великі колекції декоративних форм хвойних і листяних дерев і кущів, ліан, ґрун-

топокривних і скельних рослин, буків, родо-дендронів. Основна мета цих розсадників – мобілізація нового рослинного матеріалу, його попереднє випробування, добір і розмноження найбільш цінних видів, форм і сортів і використання їх для поповнення насаджень парку, його реконструкції і створення нових ландшафтних композицій на заново освоєних територіях у західній частині.

Отже, як бачимо, дендрологічний парк "Софіївка" НАН України поступово перетворився з цікавого романтичного парку у велику науково-дослідну установу та визначний центр інтродукції рослин у Правобережному Лісостепу України.

1. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. – СПб: Типография Акц. об-ва «Издатель. дело», Брокгауз-Ефрон, 1990. – Т. 30. – С. 955–956.
2. Каталог деревьев и кустарников Уманского Царицына сада на 1905 г. – Умань: Типография И. Цейтлина, 1905. – 50 с.
3. Иващенко В. Исторический очерк Умани и Царицына сада (Софиевки). – Киев, 1895.
4. Косаревский И. А. Государственный заповедник "Софиевка". – Киев: Изд-во Акад. архитектуры УССР, 1951. – 117 с.
5. Косенко І. С., Храбан Г. Е., Мітін В. В., Гарбуз В. Ф. Дендрологічний парк "Софіївка". – К.: Наук. думка, 1996. – 155 с.
6. Кривулько Д. С., Рева М. Л., Тулупій Г. Г. Дендрологічний парк "Софіївка". – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 83 с.
7. Лыпа А. Л. "Софиевка": Уманский гос. заповедник (1796–1949). – К.: Изд-во АН УССР, 1948. – 110 с.
8. Ящуринский В. Умань и Царицын сад // Киев. губ. ведомости. – 1853. – 10 и 31 янв. 1853 г.; 1854 – 16 янв.
9. Trembecki S. Sophiówka: Poeme polonais, traduit vers francais par le comte de Lagarde. – Vienne, 1815.
10. Trembecki S. Zofijowka: Wstep i objaśnienia Adama Mickiewicza. – Poznan, 1822.
11. Groza S. Opisanie Zofjowki. – 1843. – Цит. по: Przybylski (1978). – Krakow, 1978. – S. 225.
12. Themery T. Guide de Sophiowka, surnomme la merveille de l'Ukraine... – Odessa, 1846.
13. Пачоский И. Очерки флоры окрестностей г. Умани Киевской губернии // Зап. Киев. об-ва естествоиспытателей. – 1886. – 8, вып. 1/2. – С. 317–437.
14. Базинер Ф. Краткое описание Царицына сада близ г. Умани Киевской губернии // Журн. Мин-ва гос. имуществ. – 1851. – 4, ч. II. – С. 79–84.
15. Белоус И. И., Белоус Ир. И. Уманский сельскохозяйственный институт. – Киев: Наук. думка, 1976. – 94 с.
16. Андрижевский А. Л. Исчисление растений Подольской губернии и смежных с нею мест // Унив. изв. – 1862 (1860). – № 7.

17. Рогович А. С. Обзор семенных и высших споровых растений, входящих в состав Киевского учебного округа // Там же. – 1868. – № 7. – С. 87–88.
18. Holtz L. Ueber die Flora Rud-Russland, ins besondere des im Goevernement Kreises Uman // Linnaea. – 1878.
19. Пашкевич В. В. Уманский Царицын сад // Вести император. Рос. о-ва садоводства. – 1894. – № 3. – С. 167–179.
20. Бонезький С. Деревні та чагарникові породи парку III Інтернаціоналу (колиш. "Софіївка") б. Умані // Тр. с.-г. ботаніки. – 1927. – 1, вип. 4. – С. 189–194.
21. Колосов И. А., Тулупий Г. Г. Список семян, предлагаемых в обмен Государственным заповедником «Софиевка»: 3 Сб. 1951 г. – Умань: Гортипография, 1951. – 7 с.
22. Кривулько Д. С., Тулупій Г. Г. Список насіння, що пропонує для обміну дендропарк "Софіївка" Ботанічного саду АН УРСР. – Умань: Миськдрукарня, 1956. – 7 с.
23. Косенко И. С., Митин В. В., Сидорук Т. Н. Список семян, предлагаемых в обмен Уманским Государственным дендрологическим парком "Софиевка" АН УССР в 1991–1993 годах. – Умань, 1993. – 13 с.
24. Косенко И. С. Лещина древовидная на Украине. – Киев: Наук. думка, 1996. – 108 с.

Надійшла 03.06.99

УМАНСКИЙ ДЕНДРОЛОГИЧЕСКИЙ ПАРК
"СОФИЕВКА" НАН УКРАИНЫ – ИСТОРИЧЕСКИЙ
ПАМЯТНИК САДОВО-ПАРКОВОГО ИСКУССТВА
И НАУЧНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ

И. С. Косенко

Дендрологический парк "Софиевка"
НАН Украины, г. Умань

Приводятся исторические сведения и данные о коллекциях широкоизвестного дендрологического парка "Софиевка" НАН Украины. Освещены основные направления научных исследований и перспективы дальнейшего развития дендропарка.

THE UMAN DENDROLOGICAL PARK "SOFIIVKA",
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF UKRAINE – THE HISTORIC MEMORIAL
OF THE GARDEN AND PARK MAKING ART
AND SCIENTIFIC INSTITUTION

I. S. Kosenko

Dendrological park "Sofiivka",
National Academy of Sciences of Ukraine, Uman

Historical information and the data about the botanical collections of the famous dendrological park "Sofiivka" of the Ukrainian National Academy of Sciences have been accounted. The basic trends of the scientific researches and prospects of development of the dendrological park have been elucidated.